

HAGYOMÁNY

Ormánsági nők a XIX. században



Menyecske ümögben

Fél évszázaddal ezelőtt Felvilágosodás és a jobbágykérdés Magyarországon című diplomamunkával indított el Szabó István debreceni professzor a XVIII–XIX. századi társadalom kutatásának útján. Az 1959 óta növekvő gyakorisággal megjelenő írásaim célja hosszú időn át a történeti folyamatok feltárása, esetenkénti szembeállítás volt és nem a múltó pillanat megragadása. Ennek megfelelően vizsgálataim tengelyében egy-egy vidék vagy település társadalma állott és néhány életrajzi vonatkozású írástól eltekintve, sohasem az egyén.

Ormánsági emberek című munkám, amelyen jelenleg is dolgozom, nem jeles emberek panteonja, hanem korba helyezett, név szerint is ismert férfiak és nők cselekedeteinek, szerepeinek, vágyainak gyűjteménye, pillanatképek sorozata. Létrehozója a késő feudális kori Ormánság történetét tárgyaló könyvem¹ anyagának összeállítását követően keletkezett egyetlen kérdés: kinek volt kedve, lehetősége és módja, hogy a késő feudális korban is Isten áldásának tekintse még a népes családot? Az egyéni véleményekre kíváncsi kérdés azt is megköveteli, hogy a hagyományos etnikai csoport helyett a korabeli ormánsági társadalom teljességére koncentrálva, foglalkozásra – vagyoni helyzetre –, és vallásra való tekintet nélkül mindenkit meghallgassak, aki kutatóhálómmon fennakad. Ezúttal azonban csak a XIX. századi női társadalom egy részét tudom bemutatni és megszólaltatni, három megközelítésben.

Ormánsági nő a köztudatban

Mindenkinek vannak kapott – öröklött – vagy szerzett, megdönthetetlen sztereotípiái, amelyek támaszai ugyan a gondolatformálásnak, de rendszerint kegyetlen akadályai az új tudományos eredmények elfogadtatásának.

¹Kiss Z. Géza: Ormánsági változások. Fejezetek a 18–19. századi társadalom történetéből. Bp., Akadémia, 1991.

Az ormánsági nő viseletéről szólva mindenki tudja, hogy az fehér biklából és ingvállból áll, amelyet színes kötény és indiszkrét korjelző, a vér hülésével sápadó főkötő egészít ki. Bikla szerepel a nyugat-ormánsági szóhasználatban, s az ott gyűjtött néprajzi adatokban, de helyette a hivatalos iratok (hagyatéki leltárak, házassági szerződések, tüzárjegyzékek stb.) mindig a *kebél* szót használják. Gond van a túlhangsúlyozott fehér színnel is, mert az ünneplő ruha a kender- és lenfonal természetes színének megfelelően sárga, sárgás színű, s fehér színét nem a megnedvesített vászon napon történő fehéritésének, hanem a fonal közé vegyített gyapotszálak arányának köszönheti. A hétköznapi ruhát pedig viselői is *füstösnek* nevezték, mert a levetett ruhát ősztől tavaszig a kemény nélküli padláson gyűjtötték, hogy az idő melegedtével, megfelelő áztatás után, a *mosóhel* szabad vízében tisztára mossák.²

A sztereotípiák világában a ruházat színe, de viselője is makulátlan, akár munkálkodásról, akár ünneplésről van szó.

A *szüle* (az ormánsági nagycsalád gazdasszonya) a főzőkanál, élelem és ruhának való készletek birtokosa; az udvaron található aprójóság és *puruntya gyerökök* gondviselője, minden titkok tudója, szívek, vágyak ismerője...

A *menyecske* tavasztól őszi a mezőn robotol, ősztől tavaszig megszállott „Penelopé”, azaz fon-sző-varr... Engedelmes szolgálója apósának, urának, hűséges követője tapasztalt anyósának.

A *nagylány* erejéhez képest együtt dolgozik a menyecskékkel. Szórakozásai a szüle szoros felügyelete mellett, *tisztös formák között* fonóban, fosztókában, a falu közepén lévő pázsiton történnek.

A három korosztály életét tudatunkban illendőség, méltóság, testi-lelki tisztaság jellemzi. Ünneppon templomba megy, lehajtott fővel imádkozik vagy teljes szívvel énekl a zsolnárt: szüle – menyecske – nagyleány. Ezt a magatartást várta el a gyülekezetek nőitől 1576-tól, a hercegcsöllői kánonok elfogadásától kezdve a kálvini egyházfegyelem, s a szellemében hozott számos egyházkerületi és egyházmegyei határozat. Báthory Gábor és Szász Károly Duna melléki püspökök 1817-ben, majd 1886-ban történt látogatásának iratai azonban arról vallanak, hogy hús-vér emberek éltek az Ormánságban is. Vonatkozó sztereotípiáink nagy része olyan tapasztalt adatközlőktől származik, akik mindenkor tudták, kinek, mikor, mit mondanak testi-lelki állapotuk korral történő változásairól, környezetükről, közösségükről. A kutatónak azonban nem szabad megfedkeznie arról, hogy ők is változtak a múlt idővel: a sikeres és a sikertelen élet emlékanyagát végtelen számú tényező motiválhatta.

Kortársak vallomásai

A kortársi írók véleményét ugyan nem befolyásolják (kálvinista) etikai normák, sem az érett kor tapasztalatai, de a maguk módján ők is szelektáltak.

Első informátorunk, a „Szavai Névtelen”³ a XIX. század elején még a naturális világ nőjéről ad hírt, aki saját termelésű kenderből – lenből maga fonja-szővi-varrja ruháját, de egyszerű üvegyöngyből-pántlikából álló dekorációval is elegáns tud lenni. Alakját, természetét nem ismerjük még, de azt már tudjuk róla, hogy „...szépen ejti a szót, hordozza a hangot”. Ruha és beszéd között teljes a harmónia: mindkettő ünnepi!⁴

A háztűznézés, leánykérés, jegyen való alkudozás és a keddtől péntekig tartó lakodalom realista leírását tartalmazta Jeremiás Sámuel vajszlói lelkész remek tanulmánya⁵, amelynek megállapításait társadalomtörténeti kutatásaim mindenben igazolják. Beadása idején, az 1820-as évek végén azonban még annyi archaikus vonást tartalmazott, hogy Horváth István, a Tudományos Gyűjtemény szerkesztője nem vállalta közlését. Itt már olyan valós

²Vö: Ormánsági Szótár. Kiss Géza hagyatékából szerk.: *Keresztes Kálmán*. Bp., Akadémia, 1952. 384. old.: mosat, azaz nagymosás.

³Hazai Tudósítások, (Pest) 1806. július 9.

⁴Sajnálatos, hogy *Lukácsy Imre*: Ormánság népe. Pécs, 1907. c. munkája nyomán a huszadik századi kutatók többsége nem tekinti az Ormánsághoz tartozónak azt a Szavát, ahonnan a viselet és tájnyelv első említése származik. Vö *Zentai János*: Adatok az Ormánság néprajzi határainak megállapításához. Janus Pannonius Múzeum Évk. Pécs, 1966. 77–129. old.

⁵A köznép házassodásának módja Baranyában, 1828 (?) Jeremiás Sámuel kéziratát közzétette *Hoffmann Tamás*, Ethnographia, 1954, 517–529. old.



Menyecske ünneplőben



Biklás öregasszony

(A képek a Janus Pannonius Múzeum fényképtárából valók)

parasztfigurákkal találkozhatunk, mint a németalföldi Peter Brueghel képein. A lelkéssel együtt a vajszlói parókia ablakából, vagy (mint vendég) a lakodalom forgatagából szemlélhetjük a házasságkötésben fontos szerepet játszó *szörzöt*, az örömanyt és anyóstit, az ételek készítésében és a vendégfogadás megszervezésében szereplő rokon és szomszédasszonyokat, láthatjuk az ünnepség minden mozzanatában a menyasszonyt, a vele kapcsolatos babonákat, szokásokat stb.

A többé-kevésbé ismerős képsorok közül csak a temperamentumos menyecskét emeljük ki, amint férfiakból és nőkből álló „...tipegve táncoló kör közepén” kellei magát a kedvelt vánkostánc kavargásában, majd vánkostát a neki tetsző férfi lábai elé rakva várja, hogy a vele szembe térdeplő férfival megcsókolhassák egymást. „Így megy ez hosszasan – panasolja a puritán lelkész – míg a musikások bele nem fáradnak.”

A lakodalmat általában a vőlegény szülei rendezik, de annak lánytestvérein kívül más eladó lány nincs a lakodalomban, hogy „...a leánysereg ne gyaláztassék”. Távol tartásuk a lelkész szerint azonban formális. „Elvitték már (őket) kistsiny korukban, s az undok, trágár lakodalmi szokások megszeplősítették az ártatlanokat.”

Munkácsy Dániel *Bököz* című kis remekében⁶ a mai Ormánság keleti oldaláról való kitűnő életképek sorozatát kínálja. A fiatal lelkész valamelyik tolnai káplánszoba magányában idézi fel az egészséges, szép, bőközi nő karcsú termetét, „amelyen bizonyos kerekdedség ömlik el”. A bőre „bámulásig fehér”, arcát, homlokát, nyakát a Nap hevétől három kendő is védelmezi és a zöld mezőben „csak a szeme látszik”.

⁶*Munkácsy Dániel: Bököz. Regélő, Pesti Divatlap, 1842. 567–570., 583–584. old. (Bököz az Ormánság keleti részének régi neve.)*

Ruhájának alkotórészei változatlanok még, de a „kényös bőközi fehérnépek” már finomabb anyagokat vásárolnak. Érdekes, hogy a gazda és kanásza viseletének művészi leírása után azt állítja, hogy a női viselet „képzeletig lefestésére erőtelen”. Ugyanakkor azonban írás közben is kísérti egy „csillogó szemekkel kirakott” bőközi mellény emléke, amely „...az egyedül tsak ing által fedezettetett mellet szabadon hagyja”.

Hölbling Miksa megyei tisztí főorvos⁷ aki az 1930-as évek elején még a szentlőrinci járás orvosa volt, a satnya férfakkal összehasonlítva különös szépségűnek tartja a Dráva menti nőt. Megállapítása azonban nem melengető emlék, mert az ő tollával orvos méri fel a kezdődő pipe-rézéstől az egykés magatartásig vezető utat. „Sok menyecske – írja – szépségének fenntartása végett akadályozza titkos és bűnös módon a szülest...”⁸ Feltűnik nála a születésszabályozásra konkrét tanítást adó, tapasztalt szüle, de a művi vetélést megindító „profi” nő alakja is.

Csukás Elek, fiatalon elhunyt vátyi tanító szerint „Az órmányi nép” legszebb a világon. Az ő nőalakjai „...gömbölyű tagúak, nemes és bájoló vonásúak; égszínkék, vagy fekete szemükkel kiégetik az emberből a lelket”. Szerinte ez az oka „a tiltott szerelem elharapódzásának”, amelyről nem beszéltek a századforduló adatközlői, s talán illendőbb lenne még ma is hallgatni.

Csukás Elek tudja, hogy a szegényebb nyugati Ormánság – korabeli nyelven még *Ormány* – leányainak, asszonyainak „... nem tetszik (többé) a saját szötte ing, finom, fehér szövetet kezdenek vásárolni és a szalaggal is jobban czífrálkodni.”. Bőközben már ő szerinte „...selyem s bársonyból áll” az ünnepi öltözet. „Minden ünnepre újat vesznek!!” A lemaradást azzal méri, hogy a nyugati oldalon még évenként csak egyszer esik vásárlás.

A visszaemlékező és a kortársi szinteket bejárva ellentmondásokat tapasztalunk. Forrásaink amott „javakorabeli, bűnevesztett, kegyös, zsoldáros” asszonyok és férfiak, itt az élményszerzés idején 30 évet meg nem haladó értelmiségiek: két lélkész, egy orvos és egy tanító... „Juventus, ventus” – mondhatjuk az utóbbiakról, de talán éppen ez garantálja, hogy azt írták le, amit fiatal szemükkel láttak...

Rendes feleség, szorgalmas asszony emlékét egy emberöltőn túl ritkán őrzik az utódok, áldozatos életük írott nyomot is csak elvéve hagy maga után. Ezért tartjuk raritásnak, ritkaságnak a sokat hányódott vajszlói polgár Kis Tóth Dániel III. Kis Tóth János feleségét megőrkítő lapanciját:⁹

*Különös jóssággal bíró párja Sára
Könnyit az életén, hogy nints terhe s ára
.....
Szerezgetnek arra, holnapra és mára
Jó segítő Sára, szorgalmatos már a'*

Nők önmagukról

Ormánsági emberek című gyűjteményemben 143 iraton játszanak főszerepet a nők, de a mellékszereplők száma ennek többszöröse. Ebben az anyagban nem ifjúságukat idézik tisztos öregek és nem nőismerőseikről vallanak tüzes ifjak. Itt a nők maguk játsszák önként vállalt, vagy rájuk erőltetett szerepüket és kimondott szavukat visszavonhatatlanul őrzi az írás ereje. Ennek köszönhető, hogy cselekedeteik – akárcsak Homérosz embereié – „az idő által színüket nem veszítik”; gyűlölnék-szeretnek, harcolnak jogaikért, gyermekeikért, egy-egy esetben boldogságukért. Csak a fejfára szegezett kötenyüket s tevékenységük kortársi tanúit pusztította el az idő. Ők már nem büszkélkedhetnek és nem szegyenkeznek, hanem hallgatagon vállalják az ifjúság botlásait, a felnőtt kor esetleges komiszkodásait-ragadozásait, vagy éppen a magárahagyottság, öregség nyomorúságát, kiszolgáltatottságát.

Az úrbéres népesség asszonyai között ne keressünk tisztos öregszüleket, kemény sorsukat némán hordozó, gyakran agyonhajszolt menyecskéket, mert írás csak azok életéről maradt, akiket valami törvény- vagy szokásjog ellenes ügy emelt ki kortársai közül.

⁷Hölbling Miksa: Baranya vármegyének orvosi helyiratai. Pécs, 1845. 64. old.

⁸Csukás Elek: Kalauz (Pest) II. 1858. 138–139. és 156–158. old.

⁹Vajszlói Krónika, 1830. In: A Kiss Géza Ormánsági Múzeum állandó kiállításának és szabadtéri bemutatójának vezetője. Sellye, 1978. 49–70. old.

A patriarchális világ egyetemes gyakorlata, hogy csak a munkabíró ember érték a család számára. Ennek a felfogásnak női változatát tükrözi Luginya Jánosné esete, aki özvegyasszonyként, egy kislánnyal ment bele új házasságba, de egy héttel az esküvő után megbetegedett. A férj kérvénye szerint „22 hétig nyavalygott undorító erőtlenségben” és hozzátartozói már-már azt latolgatták, hogy kivetik a karó (kerítés) alá, ahova a dögöt szokták, mert nem érdemes arra, hogy annyit szenvedjenek vele.¹⁰

A Hidvégen özvegyen maradt Szőke Samuné azon álmodozott, hogy a régi szokásnak megfelelően, míg ereje lesz, süt-főz majd két fia családjára, azok pedig dolgoznak. Bánatára az idősebbik menyje lett a gazdasszony, ő pedig megtűrtként vergődött két marakodó fia és menyje közt.¹¹

A patriarchális családok nőideáljának egy cseppet sem felelt meg a drávapalkonyai Dömös Judit, aki talán kényeztetett egykéből lett ormánsági asszony, mert szerdahelyi apósa szerint „nyelves, penyhe és lusta volt”. A község vezetői szerint jól tette apósa, hogy „annyiszor, amennyiszor” visszafeleselt, alaposan elverte.¹² Dömös Judit végül, megbékélve sorsával, visszament férjéhez, de szerencsétlenebb sorstársát, vejt Botos Istvánnét addig mocskolta „kurva nevezetekkel” féltékeny férje, amíg öngyilkosságba menekült.¹³ Nem tudjuk, a halál hozott-e számára nyugalmat, mert a tényállást felettesével közlő lelkész szerint, az előljáróság a temetőbe sem akarta beengedni a szerencsétlen asszonyt, aki „ő maga gyilkossa volt”.

A sok némán tűrő, megalázott asszony közül kiemelkedett hírcsi Geri Péter hitvese, aki megrázó kérvényben írta le, hogy jó ideig szerelemmel szerette férjét, bár az kezdettől fogva csalta, verte, megalázta, míg végül tehetetlen dühében, templomból jövet megleste riválisát és egy bottal alaposan elverte.¹⁴ A pécsi Káptalan fiskálisának kellett eldöntenie, hogy a csábító asszony volt-e a bűnös, vagy a kérvény írója, akinek a sorozatos megszegényítés fájdalma adta a fát a kezébe?

Akadnak olyan nők is, akik az úrbéres világ keretei között maradvá is megállnak a saját lábukon. Páprádi Tavali Istókné elhalt férje telkét visszakérve, 18 éves fiával kíván önálló életet kezdeni. Besencei Futó Istvánné Gyenis Susa elvett egynegyed telkének visszaadását kéri, hogy mint féltelkes asszony, „...magára vót szállíthasson”. Keményen csendül kémes Kis Kovács Józsefné vádja férje, fia, menyje ellen. A vita tárgya ezúttal 3/8 telek, amelyről Kovácsné igen határozottan vallja: „... a telkiállomány nékem ősiségem, a férjem tsak veő abban”. Örökségéhez ragaszkodva végül ezt íratja: „...nem akarom, hogy az én tulajdon gyermeköm légyen nékem uram a saját, ősi vagyonomba”.¹⁵

Merőben külön világ hírét hozzák a modern értelemben dolgozó nők: Halász Márton özvegye, a besencei csordás, aki tilosba ment ökreit keresi; az ormánsági falvakban fontos szerepet játszó bába, akinek munkakörét 1770-ből származó Eskükormány rögzíti; sámodi Hosszúfalusi Júliánna, aki 10 esztendeig volt egy obsitos asztalos élettársa, és hűséges szolgálatait az örökösödési perben az úriszék is elismerte. Nem érdektelen szembenézni Wint Éva sellyei „téglahányóné”-val, aki öt gyermeke számára Vajszlón akar otthont teremteni; méltó társa Király Pál árokmetező igen öntudatos felesége, Takács Rozália, valamint Benzéné Vörös Panni, a 63 éves sásszedő.¹⁶

Nehéz találni olyan kutatót, aki valaha is lehajolt volna a most következő hervadt és sáros levelekért, pedig ezek is részei a női társadalomról rajzolt képnek.

Az egyikén édesanya panaszkodik az esperesnek részeges vejére, aki lányát „kemény tsipésekkel és öklözésekkel sanyargatta” itatra való pénzért. A másodikon „véletlen halállal kimúlt fiát” sirató anya panaszoja, hogy új házasságba induló menyéért jött muzsikusok egyike, minthogy a még gyászoló házba nem akarta beengedni a kérőket, úgy megütötte,

¹⁰Baranya Megyei Levéltár (BML) Pécsvaradi Alapítványi Kerület (PAK) Vajszlói Uradalom (VU) Úriszéki ir. 15/1821. A haldoklótól kicsikart végrendelet magyarázza, hogy a komisz szándék nem teljesült.

¹¹BML PAK VU. Fiskális iratai, 96/1835.

¹²BML Siklósi Uradalom (SU) Úriszéki ir. 136/1834.

¹³Ráday Levéltár Felsőbaranyai Egyházmegye iratai (RL FEI) Vejti, 1823. július 11.

¹⁴Pécsi Káptalan Magánlevéltára F. 804. 2. sz.

¹⁵BML SU. Úriszéki ir. 99/1844.

¹⁶BML PAK VU. Úriszéki ir. 8/1796.; uo. Közgyűlési ir. 250/1804.; uo. PAK VU. Úriszéki ir. 12/1823.; Batthyány-Montenuovo Lt. (B–M Lt) Beadványok Protocolluma, 267/1841.; BML SU. Úriszéki ir. 226/1845. uo. PAK VU. Úriszéki ir. 178/1846.

hogy a szeme felett a csont is eltört.¹⁷ Egy további levélen özvegy édesanya kér segédelmet „örökös sinlődővé” tett fia számára, akit egy úri vadász „ficzkóval” ágyékon lőtt.¹⁸

Az asszonyorsók végtelen kavargásából emeljük még ki Mojs Katalin gyermektartási ügyét, akinek Tóth Ferkó „...többszöri olálkodásai és ingerkedései által” három gyermeke született házasságon kívül. A férfi se el nem vette, se el nem engedte a kákicsi eljárásság minősítése szerint „parázna” nőt, hanem a panaszos asszony szavai szerint számtalanszor mocskolta, ütötte, verte, mintha „esküdt felesége lett volna”. Elgondolkodtató, hogy a mai fogalmaink szerint talán még élettársnak sem mondható nő, dehonesztálónak tartja a maga számára az ormánsági feleségek sorsát.

Egy másik gyermektartási ügyben olyan nő panaszkodik, aki a törvényes feleség „közbenjárásával és megegyezésével” két gyermeket is szül a gyermektelen házasságban élt férjtel azzal az ígérettel, hogy akárhány gyermeke születne is a férjtel „...mindenkor vagyonjaikba jussosítani fogják és eltartják”.¹⁹ A gyermekek örökbefogadása elmaradt, a vagyon oldalán öröklődött tovább.

A női társadalom egésze a XIX. század derekán még nem beteg, de olyan mennyiségű elégedetlenség, sérelem, panasz emlékét őrizték meg a források, hogy a század utolsó negyedére már általános erkölcsi válságról számol be a Felső- és Alsóbaranyai Egyházmegyében végzett látogatásairól hazatért Szász Károly Duna melléki református püspök.²⁰ A jeles moralista tudta, hogy a modern igényekhez alkalmazkodni kívánó ember számára csak a termelés növelése, vagy a fogyasztók számának következetes csökkentése kínálhat megoldást. Az életerő elpusztítójának tartotta a kocsmában vagy otthon mérték nélkül fogyasztott pálinkát, amelynek sem a férfiak, sem a nők nem tudtak ellenállni. Leírta „a trágár dalok, fajtalan beszédek és mozdulatok között mulatozó” fiatalokat, s megbélyegezte azt a közérkölsöt is, amely „göbének” (anyakocának) nevezte a több gyermeket vállaló fiatal anyát. Szemével látta, hogy miközben a társadalom ősi civilizációját felresöpörve újjáteremtette házáat, bútorát, ruházatát, magakészítette egyszerű eszközeit, elindult pusztító útján ezernyi népbetegség. A lelkészek kimutatásaiból azt is megértette, hogy a „modernizáció”-ért kegyetlen árat fizettek a megfelelő mennyiségű csereszékkel nem rendelkező Ormánságban is. A fogyasztók számát csökkentő stratégiát kimunkáló, egykor kívánatos nők lányai-unokái között egyre több pusztult el fiatal anyaként, vagy vált örökké beteges, élő koporsóvá. A „terv” teljesüléséről beszélt viszont a püspöknek az a szomorú tény, hogy 1885-ben már csak feleannyi iskolás gyermek volt az Ormánságban, mint 7 évtizeddel korábban, az előző püspöklátogatás idején.²¹

Kiss Z. Géza

Babonás gyógyítások a régi Héregen

Kis falum a Gerecse déli lejtőjén terül el, szinte odalapulva a hegyhez. 1935-ig el volt zárva a világtól, akkor kaptunk bekötőutat. A hosszú téli estéken a petróleumlámpa gyér világánál gyakran hallgattam a múlt babonáit. Gyógyításokról meséltek, amiket alkalmaztak ifjúkoromban is. Jobban bíztak a javasasszonyokban, mint az akkori orvosi tudományban.

Még a harmincas évek elején is, ha valaki sárgaságba esett elvitték Tarján községbe, dr. Deutsch Dávid körzeti orvoshoz. Az ránézett a betegre és hazaküldte, mondván: vigyék el oda, ahol ezt tudják gyógyítani. Tudják azt maguk! Ekkor elhívták Dékány Sándorné, Zsófi nénit. Este ment megnézni a beteget. Ránézett, majd elmondta a hozzátartozóknak, hogy mit csináljanak. Hajnalban hozzanak hét kútról vizet, hét favágótól forgácsdarabokat, hét túskeboronáról tuskét, hét ház elől szemetet. Majd ő hajnalban jön és addigra melegegjen az a hozott víz. Mindenkit elküldött mellőle, és elkészítette a fürdővizet. Hogy ő még milyen

¹⁷RL FEI Vajszló, 1796. február 26.; BML PAK VU. Úriszéki ir. 1796. aug. 17.

¹⁸BML PAK VU. Úriszéki ir. 49/1821.

¹⁹RL FEI Kákics. 1839. febr. 23., és uo. Zaláta, 1842. jún. 19.

²⁰Szász Károly: Népünk és társadalmunk némely uralkodó bünéről. In: Protestáns Egyházi- és Iskolai Lap (Bp.) 1888. febr. 26. 257–270. old.

²¹Az 1992. június 30-án Pécsen, a XX. Honismereti Akadémián elhangzott előadás szerkesztett változata. (Szerk.)